

STANISŁAW MOSSAKOWSKI

Warszawa, Instytut Sztuki PAN
<https://orcid.org/0000-0001-6351-8913>

Przemysław Wątroba, „Rysunki architektoniczne i dekoracyjne. Tylman van Gameraen”, t. 1–2, Warszawa 2019
(Katalog Zbiorów - Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie)

Gdy z inicjatywy Polskiej Akademii Umiejętności, która poparła pomysł zgłoszony w roku 2008 przez grupę badaczy nauk humanistycznych, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego utworzyło fundusz pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki zaświtało wreszcie zielone światło dla opracowań i publikacji prac źródłowych i naukowo-katalogowych o podstawowym znaczeniu dla wiedzy o naszej historii i kulturze. Inicjatorom tego przedsięwzięcia chodziło pierwotnie o pełniejsze niż dotąd rozwijanie badań, które przekraczają możliwości uczelni akademickich, a mianowicie publikacji długofalowych, wymagających wieloletniego wysiłku i dodatkowych kwalifikacji, najczęściej nieprzewidywanych w tradycyjnym *curriculum* uniwersyteckim¹. Myśleli oni przede wszystkim o publikacjach niewydanych dotychczas źródeł rękopiśmiennych, pełnych, naukowych katalogów zbiorów artystycznych oraz o krytycznych edycjach tekstów literackich. Innymi słowy o pracach, które nie przynoszą „punktów” w ocenach parametrycznych i nie mogą być ściśle zaplanowane w czasie, a także nie liczą się w sposób istotny w procedurze uzyskiwania kolejnych stopni i tytułów naukowych. W trakcie dotychczasowej realizacji omawiany Program był stopniowo rozszerzany, niekiedy ze szkodą dla pierwotnie zakładanych celów. Warto więc w sposób szczególnie pozytywny odnotować jeden z rezultatów jego wprowadzenia, odnoszący się do naukowego katalogu ważnych zbiorów grafiki i rysunków.

Mam na myśli owoc wieloletniej pracy zespołu kierowanego przez dr hab. Jolantę Talbierską, w postaci pięciu obszernych woluminów, starannie wydanych w roku 2019 w wyniku realizacji długofalowego grantu przyznanego Gabinetowi Rycin Biblioteki

Uniwersyteckiej w Warszawie w roku 2013. Są to mianowicie: *Grafika dawna. Wiek XV do lat 20. XIX wieku. Szkoła niemiecka. Barthel Beham i Sebald Beham* (w opracowaniu Małgorzaty Łazickiej); *Rysunki dawnych mistrzów. Wiek XV do lat 20. XIX wieku* – kolejno: *Szkoła niderlandzka, flamandzka i holenderska* (w opracowaniu Jolanty Talbierskiej), *Szkoła polska* (litera S, w opracowaniu Małgorzaty Biłozór-Salwy) oraz *Rysunki architektoniczne i dekoracyjne. Tylman van Gameraen* (opracowane przez Przemysława Wątrobę).

Ta ostatnia publikacja – licząca 1013 stron w dwóch woluminach *in folio* – zawiera wzorowo opracowany katalog 599 kart z rysunkami najwybitniejszego architekta działającego w Polsce w XVII w. – naturalizowanego u nas i nobilitowanego Holendra – Tylmana van Gameraen (1632–1706). Autorem tego monumentalnego opracowania, który sumiennie zebrał i w niejednym szczególe poszerzył wyniki prac kilku pokoleń polskich i obcych badaczy (w tym kilku książek i licznych rozpraw piszącego te słowa), jest pracownik Gabinetu Rycin BUW, Przemysław Wątroba.

Właściwy katalog poprzedzony został wprowadzeniem zawierającym historię zespołu, dzieje jego opracowania, charakterystykę archiwum architekta (zawierającego także rysunki innych autorów), informacje o mecenasach i zleceniodawcach Holendra oraz jego skrócony życiorys (s. 9–22).

Pozycje nie zostały ułożone chronologicznie (precyzyjne datowanie poszczególnych projektów byłoby zawsze dyskusyjne!) tylko przyporządkowane osobom zleceniodawców, których krótkie życiorysy umieszczono przed hasłami. Dzieła niepasujące do tego podziału uporządkowano wedle ich rodzajów.

¹ Zob. Stanisław MOSSAKOWSKI, „Kopciuszek Europy”, *PAUza. Tygodnik Polskiej Akademii Umiejętności*

2008, nr 1, s. 4.

Tom pierwszy otwierają prace Tylmana dla jego głównego patrona Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (s. 25–243, kat. 1–142), a następnie dla innych członków tej rodziny: Hieronima Augustyna (s. 244–253, kat. 143–148), Jerzego Dominika (s. 254–258, kat. 149–150), Józefa Karola i jego żony Teofili Ludwiki z Zasławskich-Ostrogskich (s. 259–338, kat. 151–204). Dalej opracowane zostały projekty wykonane dla Dominika Mikołaja Radziwiłła (s. 339–345, kat. 205–208) oraz królewskich małżonków Jana i Marii Kazimiery Sobieskich (s. 346–430, kat. 209–265), a także Adama i Małgorzaty Kotoskich (s. 431–484, kat. 266–302). W tomie drugim znalazły się opracowania kart z projektami dla Jana Dobrogosta Krasińskiego (s. 505–545, kat. 316–340), Marka Matczyńskiego (s. 546–563, kat. 341–354), Jana Krzysztofa Gnińskiego (s. 564–583, kat. 355–365). Michała Stefana Radziejewskiego (s. 584–605, kat. 366–375), Tobiasza i Jana Andrzeja Morsztynów (s. 606–612, kat. 376–379), króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego (s. 613–618, kat. 380–382), Jana Stanisława Zbąskiego (s. 619–626, kat. 383–386) i Justyny Grajewskiej (s. 627–630, kat. 387–388), dalej zaś szereg projektów dla innych zleceniodawców (w tym Pawła Jana Sapiehy, Samuela Zachczyńskiego, Komisji Brukowej i rajców Starej Warszawy, s. 631–651, kat. 389–399). Pozostałą część woluminu wypełniają omówienia projektów kościołów i klasztorów do różnych miejscowości oraz projekty niezidentyfikowane (s. 652–744, kat. 400–461), oraz kolejno: pałace i dwory nieokreślone (s. 745–804, kat. 462–513), pawilony ogrodowe (s. 805–828, kat. 514–534), dekoracje wnętrz rezydencjonalnych (s. 829–860, kat. 535–561), dekoracje ścian, komiki i meble (s. 861–877, kat. 562–575) oraz *varia* (s. 878–905, kat. 576–599).

Każde hasło, w którym wprowadzone zostały nowe sygnatury poszczególnych kart (z uwzględnieniem także dawnych, funkcjonujących w dotychczasowej literaturze naukowej), opatrzone starannie zestawioną bibliografią i opisem przedstawionego obiektu z elementami historii projektowanego dzieła oraz stanu badań, do którego włączone zostały własne konstatacje, względnie propozycje interpretacyjne autora. Całość zamyka wykaz rysunków z archiwum Tylmana niebędących jego autorstwa (s. 907–913, 201 pozycji), opis i reprodukcje 75 filigranów na kartach omawianych rysunków wraz

z elementami historii rozpoznanych papierni (s. 914–989) oraz bibliografia i indeks osobowy. Podsumowując mamy do czynienia z pracą starannie, wręcz wzorowo wykonaną, za którą należy się autorowi wdzięczność przyszłych badaczy, a wydawnictwu szczerze gratulacje!

W kwestiach merytorycznych do osiągnięć autora zaliczyć wypada przede wszystkim – obok publikacji dotychczas niereprodukowanych rysunków, w tym zwłaszcza szkiców znajdujących się na odwrociach kart – szereg nowych, cennych propozycji identyfikacyjnych. Wśród nich wymienić należy m.in. (w kolejności haseł katalogu): studium projektu tabernakulum dla kościoła w Czerniakowie (kat. 56), studium portalu pałacu Sandomierskiego w Warszawie (kat. 187), projekt drewnianego pawilonu myśliwskiego króla Jana III na Kępie pod Warszawą (kat. 257), szkice parceli w parku ujazdowskim (kat. 337, 366 *verso*), połączenie projektów apartamentu pałacowego z osobą Marka Matczyńskiego (kat. 353, 354), rozpoznanie szkicu pierwotnego planu dworu Nieborowskich w Nieborowie (kat. 366 *recto*)² oraz projektu odbudowy kamienicy Wojciecha Simonettiego na Rynku Starej Warszawy (kat. 399), a wreszcie zaproponowaną identyfikację szkiców założenia urbanistycznego nad rzeką z planowanym przez Mikołaja Hieronima Sieniawskiego centrum przeładunku produktów rolnych nad Sanem (kat. 458, 459)³.

Niektóre propozycje identyfikacyjne skłaniają jednak do dyskusji. Przykładem jednej z nich jest łączenie projektu dwuwieżowego kościoła z herbem Nałęcz z osobą biskupa Andrzeja Trzebieckiego (zm. 1679) jako fundatora (kat. 424, 425). Nad kartuszem z herbem brak tu bowiem tradycyjnego kapelusza czy infuły, a na odwrocie jednej z kart znajduje się szkic planu dworu w Nieborowie, nad którego przebudową rozpoczęto prace dopiero około roku 1690 (por. s. 584). Podobnie dyskusyjne są próby identyfikacji kilku studiów do projektu kościoła przypominającego kościół paulinów w Warszawie ze świątyniami jezuitów w Brześciu Litewskim lub w Kownie (kat. 403, 404, 405, 406). Trudno również szkic obszernego założenia z kwadratowym pawilonem zawierającym kolistę wnętrze (*cortile?*, sala?) i z wyraźnym *avant court*, zamkniętym trzema skrzydłami (oficyn gospodarczych? stajni?), uznać za studium założenia klasztorne, mimo że sąsiadująca z nim budowla podpisana została: *Closter*. W tym przypadku

² Zdumiewająco zgodnego z wynikami badań struktury murów obecnej budowli – Włodzimierz PIWKOWSKI, „Dwór Nieborowskich w Nieborowie”, *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, t. 33/34, 1985-1990, s. 235–267, il. 8–12. Por. Id., *Nieborów. Mazowiecka rezydencja Radziwiłłów* (Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2005), s. 44–49, il. 32, 36–37

³ Do tego rodzaju identyfikacji należą także nieliczne drobiazgi, takie jak np. korekta rozpoznania planu piętra pałacu Sandomierskiego, a nie jego przyziemia (AT 85, kat. 171) czy też identyfikacja rzutu filaru pałacu Krasińskich, do tej pory rozpoznawanego jako studium obramienia okiennego (AT 142, kat. 338).

podobieństwo do kilku projektów rezydencjonalnych Augusta II oraz fakt, że podziątka na rysunku jest podpisana po niemiecku *Ellen*, skłaniają do podtrzymania dotychczasowej identyfikacji projektu⁴.

Kolejnym niewątpliwym osiągnięciem autora są cenne rozpoznania ikonografii przedstawień w dekoracji niektórych budowli wraz z ustaleniami ich źródeł literackich (dotyczy to m.in. kat. 27, 28, 142, 155, 156, 296, 318). Wspomnieć tutaj trzeba także o uzupełnieniach o charakterze historycznym, takich jak wyjaśnienie sensu rysunku architekta na karcie AT 15 *verso*, jako wykresu służącego do wyznaczenia wartości liczby Π (kat. 69, 543), rozpoznanie miejsca noclegu kamieniarza Michała Pomana u rzeźnika Marcina Weldy przy ul. Szpitalnej w Krakowie (kat. 173) czy ukazanie nieznanego dotąd wkładu finansowego polskich Wazów w bardzo kosztowną realizację projektu Andrei Pozza na ołtarz św. Ignacego w kościele il Gesù w Rzymie (kat. 445), a wreszcie wskazanie na domniemane kontakty Tylmana z rodziną kardynała Gianfrancesca Morosiniego, którego nagrobek utrzymany w stylu Berniniego znajdujący się w prezbiterium kościoła S. Niccolò da Tolentino w Wenecji (Filippo Parodi, ok. 1680) zdradza podobieństwo do projektów naszego architekta (kat. 389). Bardzo ciekawe, chociaż wymagające dalszych badań, są podjęte w omawianym katalogu próby rozpoznania własnoręcznych rysunkowych interwencji Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w trakcie projektowania fundowanych przez niego budowli (s. 119 i kat. 98, 99, 104, 110, 121). Niestety brak jest w tym zakresie materiału porównawczego, gdyż kilka planów z podpisami: *St. Lubomirski invenit et fecit* (AT 249) i *S.L. 1675* (AT 250), które znajdowały się w archiwum Tylmana, uległo zniszczeniu wraz z częścią zbiorów bibliotek warszawskich spaloną przez Niemców w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich⁵.

Jak w każdym dziele o takiej obszerności i szerokim zakresie tematycznym nie można było w omawianej książce uniknąć drobnych pomyłek i niedokładności. Do pierwszych należy użycie tytułu książęcego w odniesieniu do członków rodziny Sapiehów żyjących w latach 90. XVII wieku (s. 150), podczas gdy uzyskali oni ten tytuł dopiero w XVIII w. Analogiczną pomyłką jest także tytułowanie „hetmanową” żony Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, Zofii z Opalińskich, która w chwili swej śmierci (16 VIII 1675) była marszałkową nadworną koronną (s. 238). Niedokładnie przytoczono także ustalenia piszącego te słowa w odniesieniu do genezy projektów wolnostojącej nastawy ołtarzowej

w kościele czerniakowskim (kat. 91). W istocie chodzi bowiem o ołtarz Girolama Campany w kościele S. Giorgio Maggiore w Wenecji, nie zaś ten autorstwa Girolama Rainaldiego w Cappella Paolina przy bazylice S. Maria Maggiore w Rzymie, oraz o ołtarz projektu Carla Fontany w kościele S. Maria Traspontina w Rzymie, a nie w Wenecji.

Na zakończenie trzeba wspomnieć o stronie edytorskiej publikacji. Wszystkie rysunki zostały zreprodukowane w barwach, czego (z wyjątkiem grupy ilustracji zamieszczonych w katalogu wystaw van Gamerena – w Amsterdamie, 2002 i Warszawie, 2003) dotychczas nie było. Szkoda tylko, że niektóre szkice grafitem (zwłaszcza te na odwrocie kart) są prawie niewidoczne i trzeba wierzyć na słowo opisującemu je autorowi (por. np. kat. 8). Do bardzo nielicznych korekt jakie wypada wnieść do tekstu książki należą przedstawienia ilustracji *recto* i *verso* dotyczące dwóch kart (kat. 393, 397) oraz zamiana fotografii dwóch innych (kat. 456 i 457), a także pomyłka w datach 1672, 1673 i 1675 (a nie 1772, 1773 i 1775; s. 19) i wreszcie wadliwa pisownia nazwiska Berrecci (a nie Berecci, s. 633).

Wzorowo opracowany przez Przemysława Wątrobę katalog rysunków Tylmana van Gameren wpisuje się w serię publikacji projektów najwybitniejszych architektów europejskich, takich, które pozwalają śledzić skomplikowany proces twórczy artysty – wielorakie przemiany idei jednego dzieła na drodze do ostatecznego kształtu projektu. Pod tym względem *oeuvre* holendersko-polskiego architekta-malarza nie ma wielu sobie równych w nowożytnej Europie. Najbliższej analogii dostarcza tu – jak się zdaje – twórczość projektowa renesansowego architekta Antonia da Sangalla młodszego (1484–1546), w całości dziś opublikowana i licząca około 1200 rysunków. Z włoskim mistrzem łączy Tylmana także to, że prace obu były przede wszystkim ogólnymi projektami dzieł, które w praktyce realizować mieli współpracujący z nimi inni budowniczo-wykonawcy.

Lektura omawianego katalogu jeszcze raz uświadomiamy, jak niepowetowaną stratą było spalenie przez Niemców po powstaniu warszawskim m.in. blisko dwustu kart z archiwum Tylmana z Gameren (w tym 22 planów i szkiców do projektu wspaniałej kolegiaty uniwersyteckiej św. Anny w Krakowie). Jednocześnie uzmysławia konieczność dalszych publikacji katalogów naszych zbiorów, dzięki czemu będzie można gruntowniej ocenić dorobek polskiej kultury artystycznej i jej miejsce w świecie.

⁴ Stanisław MOSSAKOWSKI, *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, Monachium-Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012), s. 51, 64, il. 294–296.

⁵ Te rysunki Lubomirskiego wzmiankuje Tadeusz MAKOWIECKI, *Archiwum planów Tylmana z Gameren, architekta epoki Sobieskiego* (Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1938), s. 3-4, 26.

Bibliografia:

Makowiecki, Tadeusz. *Archiwum planów Tylmana z Gameren, architekta epoki Sobieskiego*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1938.

Mossakowski, Stanisław. "Kopciuszek Europy." *PAUza. Tygodnik Polskiej Akademii Umiejętności*, nr 1 (2008): 4.

Mossakowski, Stanisław. *Tylman z Gameren (1632-1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*. Warszawa:

Wydawnictwo DiG, Monachium-Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012.

Piwkowski, Włodzimierz. "Dwór Nieborowskich w Nieborowie." *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie* 33/34 (1985-1990): 235-267.

Piwkowski, Włodzimierz. *Nieborów. Mazowiecka rezydencja Radziwiłłów*. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2005.